

DOSSIER

Ni només armada, ni només masculina: formes de resistència (femenina) a l'Europa d'Entreguerres¹

Javier Rodrigo

Universitat Autònoma de Barcelona

És Investigador ICREA Acadèmia i catedràtic acreditat a la Universitat Autònoma de Barcelona. És autor de *Cautivos. Campos de concentración en la España franquista, 1936-1947* (2005), *Hasta la raíz. Violencia durante la guerra civil y la dictadura franquista* (2008), *Cruzada, Paz, Memoria. La guerra civil en sus relatos* (2013), *La guerra fascista. Italia en la guerra civil española, 1936-1939* (2016), *Comunidades rotas. Una historia global de las guerras civiles, 1917-2017* (amb D. Alegre, 2019), *Generalísimo. Las vidas de Francisco Franco, 1892-2020* (2022) o *Ellos, los fascistas. La banalización del fascismo y la crisis de la democracia* (amb M. Fuentes, 2022). Coordina el projecte **WIRE, Women in Resistance**. IP del Grup de Recerca en Guerra, Radicalisme Polític i Conflict Social (GRECS) i de la Xarxa de Recerca VOICES.

La Resistència pot entendre's no només com un moviment polític, armat i militar contra l'invasor, sinó també com un procés social multifactorial que involucra una combinació de situacions, oportunitats i, naturalment, de decisions individuals. La Resistència va adoptar moltes formes: armada o desarmada, activa o passiva, motivada o no políticament, violenta o no violenta. Per entendre aquest enfocament tan divers de les resistències a l'Europa del segle XX i fer que aquest coneixement estigui disponible per a un públic més ampli, és fonamental que les dones siguin reconegudes com actors històrics per dret propi. La Resistència s'ha de declinar en resistències, i aquestes han de ser llegides des d'un imperatiu evident: el del gènere. Aquest article planteja algunes de les bases teòriques i interpretatives per a una relectura de la Resistència des d'aquesta perspectiva.

#ParaulesClau

#Antifeixisme #Guerra #Resistència
#Gènere #Memòria

Resistència/resistències

El concepte de Resistència (en majúscula jeràrquica) és un concepte fundacional per a l'Europa contemporània. Fenomen transnacional que ha servit com a base i adhesiu simbòlic per a molts països després de la fi dels combats de la Segona Guerra Mundial, la Resistència va ser també i sobretot

una realitat molt concreta en els àmbits polític, simbòlic, nacional i militar en llocs com Itàlia, França, Grècia o Iugoslàvia als anys trenta i quaranta, tret dels llocs els marcs polítics i culturals dels quals van ser derrotats, com a Espanya.

¹. A més de WIRE (*Women in Resistance*), aquest article s'insereix en els resultats de VOLGA, projecte de l'autor realitzat amb la Beca Leonardo a Investigadors i Creadors Culturals 2022 de la Fundació BBVA. La Fundació no es responsabilitza de les opinions, comentaris i continguts inclosos al projecte, els quals són responsabilitat total i absoluta del seu autor.

Jove celebrant la proclamació de la República, l'any 1931 a Barcelona.
Font: © ANC/ Josep Maria Sagarra i Plana/1620.

Però quins fenòmens, quines resistències (en humil minúscula) van nodrir aquesta gran narrativa de la Resistència? Habitualment, en parlar de la Resistència (en majúscula) ho fem dels fenòmens d'oposició als ocupants de l'Eix –França, Itàlia, Iugoslàvia, Polònia...– que se solen situar en l'àmbit de la resistència armada a l'invasor (i davant del col·laborador amb l'invasor). Fenòmens que se situen, doncs, en l'àmbit de la resistència nacional contra l'ocupant estranger, sense que això elimini –és més, la condiciona– la naturalesa política d'aquesta acció col·lectiva, per més que en darrera instància es declinés en accions individuals o grupals subjectes a lògiques, condicionants i límits complexos i

contingents. En resum, la Resistència és l'oposició armada, i en molts casos triomfant, davant l'ocupació de l'Eix o el poder dels seus aliats en el context de la Segona Guerra Mundial. Tot i això, aquestes no van ser les úniques maneres de resistir. De fet, les d'Europa als trenta i quaranta, ni sempre van ser unes resistències armades, ni van ser únicament resistències nacionals, per més que a posteriori se les hagi representat així (en un joc d'inclusió i exclusió de la comunitat nacional) per tal de contribuir a alimentar els mites fundacionals dels seus propis països i de les seves comunitats polítiques, identificades amb els valors *resistencials* sense matís ni dubte. I també per tal –entre d'altres coses– de difuminar

“En resum, la Resistència és l'oposició armada, i en molts casos triomfant, davant l'ocupació de l'Eix o el poder dels seus aliats en el context de la Segona Guerra Mundial.”

la realitat dels col·laboracionismes i les adaptacions més o menys covardes a les noves realitats de l'ocupació o als aprofitaments interessats, ja fossin per enriquiment o per pura supervivència.

Tal com han assenyalat els estudis més innovadors sobre el tema, la Resistència es pot entendre, no només com un moviment polític, armat i militar contra l'invasor sinó també com un procés social multifactorial que involucra una combinació de situacions, oportunitats i, naturalment, decisions individuals. La decisió de resistir no sempre va ser heroica ni políticament motivada (entenen l'aspecte polític en un sentit molt convencional: l'organitzatiu). La Resistència va adoptar (i encara adopta) moltes formes. Pot ser armada o desarmada, activa o passiva, estar o no motivada políticament, i evidentment pot ser violenta o no. Sovint ha esdevingut simplement una forma de supervivència per a societats i individus. No sempre és, doncs, armada. No sempre és nacional. Ni per descomptat les seves experiències concretes, ja fossin armades o no, van deixar d'estar impregnades de les diferències lògiques de gènere pròpies de moviments difusos, de geografies humanes variables, de mecanismes de lleua i mobilització, i d'accés o no a les armes per part dels subjectes del passat. La Resistència s'ha de declinar en resistències, i aquestes han de ser llegides des d'un imperatiu evident: el de gènere.

“[...] la Resistència se sol presentar com una cosa que fan els homes, mentre que les dones solen quedar relegades a un paper secundari i subsidiari”

Per tal d'entendre aquest enfocament tan variat de les resistències de l'Europa del segle XX i fer que aquest coneixement estigui disponible per a un públic més ampli, és fonamental que les dones siguin reconegudes com actors històrics per dret propi. Tot i això, quan s'analitzen les narratives i imaginaris col·lectius sobre la resistència antitotalitària a Europa, un tema que destaca clarament és la minsa atenció que s'atorga al paper de les dones. Amb excepcions notables (com les contri-

bucions acadèmiques de Batinic, Baldissara, Yusta, Kenney, Verveniotti, Drapac o Pritchard), la Resistència se sol presentar com una cosa que *fan* els homes, mentre que les dones solen quedar relegades a un paper secundari i subsidiari. I a més, aquesta mateixa resistència se sol circumscriure a repertoris armats, de mobilització i organització militar, o bé militar i política alhora.

Tot i això, en el context de les ocupacions de l'Eix i dels conflictes alhora internacionals i intracomunitaris que aquestes ocupacions van generar arreu d'Europa, també les dones hi van participar activament. Algunes, com a suports per a les resistències organitzades. D'altres –també moltes– armades: dones a les quals no se'ls va permetre allistar-se a les forces armades regulars i que van participar activament a la guerra irregular, a la guerra partisana que es va estendre arreu d'Europa i que va causar grans maldecaps a les jerarquies de l'Eix i als seus col·laboradors. Hi ha un cert consens

sobre el nombre de dones partisans de la Resistència italiana: aproximadament 35.000 d'un total de vora 300.000 persones (la proporció va ser similar a Iugoslàvia). Es calcula que les dones constituïen el 45% del Front d'Alliberament Nacional (EAM), l'organització de resistència més gran de Grècia. És difícil calcular el nombre de dones que van participar en les diferents formes de resistència desarmada, encara que la informació existent respecte d'Espanya, Itàlia i Grècia suggereix que eren majoria. Quan la resistència era desarmada, era resistència de les dones.

Les xifres que aporta la literatura existent sobre la participació de les dones en diferents organitzacions de resistència són, de fet, molt significatives, especialment tenint en compte les limitacions dels seus entorns d'origen. Hi havia tres opcions principals per a les dones poloneses que volien resistir activament a l'ocupació de l'Eix després de la invasió de Polònia el setembre de 1939: unir-se a la Resistència Comunista, servir a l'Exèrcit Nacional

Manifestació al carrer de Génova del batalló femení Rosa Luxemburg a Madrid el 1936. Font: Arxiu Històric del PCE, [CC BY-NC-ND 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

o unir-se a la resistència internacional. Durant l'aixecament de Varsòvia, dut a terme per l'Exèrcit Nacional l'agost de 1944, una de cada quatre rebels eren dones. A la resistència italiana hi havia fins a 35.000 dones entre partisanses, enllaços i auxiliars. I 70.000 pertanyien als Grups de Defensa de les Dones, de les quals 4.653 van ser arrestades, torturades i condemnades i 2.750 deportades a camps alemanys, mentre que 1.070 van ser assassinades o van caure en combat i més de 1.750 van resultar ferides. Només 19 van rebre la medalla d'or italiana al valor. A Grècia, les activitats de resistència dutes a terme per dones van incloure protestes polítiques i vagues laborals, operacions d'espionatge i sabotatge, subministrament d'aliments, refugi i municions a les tropes aliades i combatents de la resistència, així com la participació en operacions militars contra les forces ocupants de l'Eix. A Solidaritat Nacional, una organització de solidaritat a nivell nacional afiliada a l'EAM, gairebé dos terços eren dones. Les dones constituïen el 50% dels membres de l'Organització Nacional Panhel·lènica Juvenil, mentre que el 10% de tots els reservistes participaven als escamots de dones de l'Exèrcit Nacional d'Alliberament Popular.

Espanya constitueix un cas diferent, però precisament per això proporciona un contraexemple que permet matisar la noció mateixa de Resistència. Tot i que les dones espanyoles amb prou feines van participar a la guerra de guerrilles antifranquista (a diferència d'altres grups partisans a Europa, com a Itàlia, Iugoslàvia, Grècia i l'URSS), i de fet es creu que només entre 100 i 150 dones es van unir a les guerrilles armades (un 1,8% de tots els combatents), aquestes estimacions exclouen categories importants com els col·laboradors guerrillers coneguts com a "enllaços", que eren majoritàriament dones. Unes 60.000 persones van participar a la Resistència. I la majoria dels qui van assumir el rol d'"enllaços" –col·laboradors guerrillers a pobles, muntanyes i

Dona amb el puny enlaire i una bossa a l'altra mà en una manifestació a Madrid, 1936.
Font: Arxiu Històric del PCE, [CC BY-NC-ND 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

valls– van ser dones. Les seves accions de col·laboració consistien generalment en proveir informació, roba, aliments i fins i tot llits per dormir i, com a conseqüència, les presons franquistes es van omplir de pageses que havien ajudat els grups guerrillers. Encara que aquesta ajuda, tal com assenyalava Mercedes Yusta, hagués consistit en darrera instància en continuar exercint simplement –si és que aquest adverbí es pot utilitzar en un context d'excepció i expansió de repertoris, praxis i lògiques de violència com aquest– les seves tasques de mares i esposes.

Això va implicar que aquestes dones posessin en risc la seva pròpia existència creant un espai híbrid entre la resistent i la víctima. De fet, malgrat els avenços historiogràfics de les darreres dècades en relació amb la violència exercida pel bàndol rebel durant la Guerra Civil, i a posteriori pel règim franquista, encara hi ha víctimes que segueixen totalment o parcialment invisibilitzades: les dones que van ser executades, empresonades, deportades o torturades en el marc de la lluita antiguerrillera entre el 1936 i el 1952. Dones de totes les edats, incloses nenes i adolescents, que de nord a sud de la Península van patir a les seves pròpies carns les conseqüències de viure al teatre d'operacions de la Guerra Civil,

que en la seva forma de guerra irregular va enfrontar els resistents republicans amb les forces de l'ordre del Nou Estat, principalment la Guàrdia Civil.

A través de la violència exercida contra les dones dels fugits i els guerrillers, mitjançant la detenció il·legal a les dependències policials o dins les presons, i per mitjà de l'abús sexual

“A través de la violència exercida contra les dones dels fugits i els guerrillers, mitjançant la detenció il·legal a les dependències policials o dins les presons, i per mitjà de l'abús sexual i les tortures físiques i mentals, entre d'altres tantíssimes pràctiques, el bàndol rebel va intentar forçar l'entrega voluntària dels resistents masculins”

Miting de la dirigent comunista Dolores Ibárruri "La Pasionaria" a las tropas republicanas durant la batalla de Brunete, 1937.
Font: Arxiu Històric del PCE, [CC BY-NC-ND 4.0](#)

i les tortures físiques i mentals, entre d'altres tantíssimes pràctiques, el bàndol rebel va intentar forçar la entrega voluntària dels resistents masculins. A més, a l'exercir una repressió especialment dura contra les esposes, les filles, les nétes o les mares dels republicans fugits, els rebels van intentar castigar-les per la seva condició de roges. Les forces repressives van tipificar les seves accions com delictes d'oposició al règim. No obstant, aquestes dones mai no van ser condemnades pel fet de ser "resistents" sinó pel fet d'auxiliar la rebel·lió. I les agències estatals van projectar la imatge de dones pervertides i prostituïdes al servei dels guerrillers. Respecte d'aquest fet, la literalitat de la documentació de les agències de poder no deixa cap marge per al dubte.

Narratives a contracorrent

Durant la Guerra Civil i la postguerra a Espanya; les dècades de govern feixista i la Resistència a Itàlia; l'ocupació,

“La Resistència va ser una experiència transformadora per a elles, perquè la guerra els va donar l'oportunitat de ser actors històrics per dret propi i de guanyar-se el respecte i la confiança en si mateixes”

la Guerra Civil i postguerra a Grècia; i en múltiples situacions d'ocupació a Polònia, les dones van assumir, com agents actius, rols de combat, així com també rols mèdics i relacionats amb subministraments i feines tècniques en intel·ligència, aplicació de la llei i logística. Van actuar com a enllaços entre grups armats i organitzacions polítiques. Van ajudar a debilitar el feixisme organitzant vagues en indústries

on elles constituïen tota la força laboral perquè els homes estaven servint a l'exèrcit. I se'n van tornar víctimes de la violència antipartisana duta a terme pels règims feixistes i d'ocupació. Unes formes de violència, a més, obertament sexualitzades i clarament diferenciades en funció del gènere de les víctimes. Aquestes experiències multifacètiques van canviar les dones que les van viure. La Resistència va ser una experiència transformadora per a elles, perquè la guerra els va donar l'oportunitat de ser actors històrics per dret propi i de guanyar-se el respecte i la confiança en si mateixes a través de les activitats de resistència, alhora que transformava profundament els seus rols dins la societat.

De tot això podem inferir sens dubte que el fenomen de la Resistència en femení transcendeix les fronteres dels països europeus. Tot i això, encara que la Resistència, especialment durant la Segona Guerra Mundial i després, va ser en molts sentits una experiència compartida a l'Europa ocupada, ha

Grup de partisans italianes pertanyents al Comitè d'Alliberament Nacional, 1945. Font: Autor desconegut. Domini públic.

estat àmpliament estudiada i commemorada com a part de la història nacional. La narrativa d'una Resistència unànime a nivell nacional que es va establir a la majoria dels països d'Europa oriental i occidental després del 1945 va eclipsar les formes concretes de resistència de les dones. En el millor dels casos, es retratava les dones com si haguessin resistit com una part més de la societat en conjunt. Fins i tot quan aquests "mites" es van qüestionar a les dècades de 1960 i 1970, arran de substituir la figura del partisà per la de víctima innocent, es va presentar les dones com a víctimes innocents, i no com a actors per dret propi que havien patit violència a causa de les seves activitats *resistenciales*.

Un cop finalitzats aquests conflictes, les dones van experimentar de fet grans dificultats per ser reconegudes per la seva participació a les resistències. Per això, la resistència per exemple de les partisans italianes es coneix amb la denominació de "la Resistència Silenciada" (*Resistenza taciuta*) des del

1976 quan es va publicar un llibre amb aquest títol, la primera investigació biogràfica sobre les partisans a Piemont. Aquesta mateixa situació també es va donar en d'altres llocs, tant pel que fa als partisans que van participar a la guerra de guerrilles armada com a les dones que van exercir papers clau com a "enllaços" i van participar en altres formes de resistència desarmada. Els historiadors han circumscrit la recerca sobre els moviments de resistència als grups armats, ja que no tenen en compte el suport que van rebre de les xarxes civils. No obstant, sense aquest suport, els moviments guerrillers no haurien durat tant.

Silenciada, o més ben dit, desconeguda, per qui? Pràcticament, per tots els agents implicats en la reconstrucció, el coneixement i la divulgació del passat. Deia el tan injustament tractat Santos Julià que, en la dicotomia, una mica impostada i sobreactuada, entre memòria i oblit, generalment del que calia parlar no era de memòria sinó de coneixement, i no d'oblit sinó d'igno-

rància. En aquest punt cal afegir, no només que això és cert, sinó que en el cas de les dones que van participar a les resistències hi ha hagut una invisibilització històrica i contingent, sostinguda en el temps i desplegada en molts dels artefactes i *performances* on el passat s'evoca des del present: seminaris, congressos, publicacions,

"Deia el tan injustament tractat Santos Julià que, en la dicotomia, una mica impostada i sobreactuada, entre memòria i oblit, generalment del que calia parlar no era de memòria sinó de coneixement, i no d'oblit sinó d'ignorància"

Membres de l'Organització Unitat Partisana al gueto de Vilna durant la Segona Guerra Mundial. Domini públic.

“A Espanya, de prop de 15 obres generals que aborden la història de la resistència antifranquista de la postguerra (els maquis), no n'hi ha cap que ho faci des de la perspectiva de la resistència femenina. Només 2 llibres (13%) l'esmenten com a tema destacable, però no com a objecte central d'estudi.”

homenatges, polítiques públiques, i un no gaire llarg etcètera. Les conseqüències d'aquesta invisibilitat han arribat fins al present. La major part de la historiografia està dedicada a la Resistència masculina, principalment de grups guerrillers armats, però també de xarxes d'intel·ligència, equips de sabotatge, premsa clandestina, agitació política contra l'ocupant, cèl·lules sindicals clandestines, vagues per protestar contra l'ocupació, protestes simbòliques com a desafiament a l'ocupant i actes individuals de resistència com amagar jueus o negar-se a treballar per a la indústria alemanya. Per contra, les activitats de les dones han estat difícils de documentar i investigar i, per tant, han estat ignorades i oblidades. Hi ha una excepció notable en forma d'obra col·lectiva editada per Mercedes Yusta i Laurent Douzou¹. Malauradament, hem de tractar aquesta magnífica iniciativa com una excepció. A continuació es presenten alguns exemples de la manca de discussió sobre la resistència femenina.

A Espanya, de prop de 15 obres generals que aborden la història de la resis-

tència antifranquista de la postguerra (els maquis), no n'hi ha cap que ho faci des de la perspectiva de la resistència femenina. Només 2 llibres (13%) l'esmenten com a tema destacable, però no com a objecte central d'estudi. Quan la dimensió femenina de la resistència s'esmenta en articles de revistes acadèmiques, sol ser més com a part d'una visió general del tema que no pas com a resultat d'una investigació concreta.

A Grècia, només dos dels centenars d'estudis històrics sobre la Resistència Nacional publicats durant les darreres quatre dècades (de Vervenioti i Hart) se centren en la resistència de les dones. Alhora, el paper de les dones a la Resistència grega és un tema subestimat fins i tot en el camp de la història de les dones i el gènere. En una bibliografia rellevant publicada recentment (de Gkotsi-Rizaki) sobre dona i gènere a Grècia, només els llibres esmentats i un grapat d'articles fan referència al període d'ocupació de l'Eix (1941-1944) d'un total de 1150 entrades (llibres, articles i tesis doctorals).

A Itàlia, malgrat la important contribució de les dones a la caiguda del règim feixista i al final de la Segona Guerra

Mundial, no va ser fins a mitjans dels anys 1990 i principis dels anys 2000 que va sorgir una important línia de recerca sobre la contribució de les dones a la resistència i la construcció de la democràcia. La historiografia de la Resistència, que durant diverses dècades es va centrar en la gran narrativa unitària de la guerra d'Alliberament, havia limitat implícitament o explícitament l'abast innovador de la memòria de les dones, que durant molt de temps no només havia estat silenciada sinó també inserida en un circuit narratiu per al qual era un simple accessori. Aquesta interpretació tradicional retratava la Resistència com un fenomen purament polític (i per tant un procés de resolució de conflictes) i com una experiència col·lectiva fonamental per a la identitat de la nació (i per tant un procés predominantment italià). El nou enfocament va abordar l'escassetat de dones a l'acadèmia i a la història pública com agents i subjectes. A la historiografia existent, el paper de les dones a la Resistència es va incloure d'una manera força incòmoda, principalment com un capítol addicional en la història dels homes.

És evident, a més, que tot això ha derivat en una absència flagrant de

1. YUSTA, M. i DOUZOU, L. *La Résistance à l'épreuve du genre. Hommes et femmes dans la Résistance antifasciste à Europe du Sud (1936-1949)*, Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2018.

W!RE Women in Resistance

“WIRE, Women in Resistance va néixer amb l'objectiu de situar el paper de les dones, com agents i víctimes, al centre de les narratives històriques actuals de Resistència a Europa per tal d'ajudar a remodelar la memòria històrica i els valors que s'hi associen”

narratives de dones en els moviments commemoratius sobre les resistències europees. Hem analitzat la participació de les dones a les jornades commemoratives “El Maquis en Santa Cruz de Moya”, un homenatge als guerrillers que se celebra anualment en aquesta localitat des del 2008. La jornada està organitzada per *La Gavilla Verde*, una associació memorial que es defineix com a inclusiva, ambientalista i conscient de la desigualtat femenina passada i present. Doncs bé: de les 315 presentacions que es van fer entre el 2008 i el 2021, en 14 casos el tema va estar relacionat amb les dones i la resistència (principalment la resistència armada), un 4,44% de les xerrades. I si bé es fa servir un llenguatge de gènere que diferencia entre homes i dones (guerrillers i guerrilleres, herois i heroïnes), no s'hi observa un reconeixement específic de l'experiència femenina en la resistència. Cap de les presentacions no va tenir connotacions transnacionals clares.

Una altra anàlisi que pot resultar significativa és la de Grècia. Allí, una recerca sobre els monuments de la Resistència Nacional (duta a terme per l'Associació d'Arxius d'Història Social ASKI) indica que només 4 dels 50 mo-

numents que es van construir a tot el país durant la Tercera República Grega (1974– present) estan dedicats a les dones (8%). Entre ells s'hi inclouen heroïnes simbòliques anònimes, com la “Mare de l'Ocupació”, i monuments a dones que van ser executades per la seva participació en el moviment de resistència, com Iro Konstantopoulou, membre d'EPON de 17 anys. També cal esmentar que gairebé tots els monuments que fan referència a les dones només es troben a Atenes i a cap altre lloc de Grècia.

Coda. El projecte WIRE

En aquest context, el projecte WIRE, *Women in Resistance* va néixer amb l'objectiu de situar el paper de les dones, com agents i víctimes, al centre de les narratives històriques actuals de Resistència a Europa per tal d'ajudar a remodelar la memòria històrica i els valors que s'hi associen. WIRE no només pretén identificar les dones que van participar en diversos moviments de resistència arreu d'Europa: WIRE vol reconstruir i donar a conèixer públicament la memòria de Dones en Resistència, dones que, de moltes maneres, van fer de la Resistència una

condició de vida. I alhora, que permeten plantejar una alternativa al concepte mateix de Resistència arrelat a Europa. Una narrativa que reconegui que la Resistència no va ser necessàriament armada ni violenta, i que identifiqui les dones com a subjectes actius i conscients, més que no pas com a víctimes o heroïnes. ■

#Per saber-ne més

BATINIC, J. *Women and Yugoslav Partisans. A History of World War II Resistance*, Cambridge. Cambridge: University Press, 2015.

DRAPAC, V.; PRICHARD, G. *Resistance and Collaboration in Hitler's Empire*. London: Palgrave, 2017.

KENNEY, P. “The Gender of Resistance in Communist Poland”, *The American Historical Review*. [Oxford: Oxford University Press], núm 104:2 (1999), p. 399-425.

YUSTA, M.; DOUZOU, L. *La Résistance à l'épreuve du genre. Hommes et femmes dans la Résistance antifasciste à l'Europe du Sud (1936-1949)*, Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2018.